

MODAL FE'LLARNING CHOG'ISHTIRMA-SEMANTIK TAHLILI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA)

Xushnazarov Zafarjon Zokirovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Email: xushnazarovzafar88@gmail.com

Ilmiy rahbar: Narmuratov Zayniddin Radjabovich f.f d.(DSc) dots.

Annotatsiya Ushbu maqolada modallik kategoriyasining ingliz va o'zbek tillarida ifodalanish usullari chog'ishtirma-semantik yondashuvda tahlil qilinadi. Tadqiqotning markazida ingliz tilidagi modal yordamchi fe'llarning (can/could, may/might, must, shall/should, will/would, ought to, need, dare) semantik yadrosi hamda ularning kontekstga bog'liq pragmatik nozikliklari turadi. O'zbek tilida modallikning grammatiklashgan paradigma sifatida modal yordamchi fe'llar orqali emas, balki modal so'zlar (kerak, lozim, zarur, shart, mumkin, ehtimol), mayl shakllari va analitik konstruksiyalar (...ishi kerak, ...ish mumkin, ...sa bo'ladi, ...sa kerak) orqali ifodalanishi ko'rsatiladi. Maqolada (i) imkoniyat va zaruriyat (possibility/necessity) oppozitsiyasi; (ii) epistemik, deontik va dinamik modallik farqlari; (iii) inkor, zamon va shaxs bilan o'zaro ta'sir; (iv) odobiy yumshatish, ehtiyotkorlik va dalillilik (evidensiallikka yaqin) effektlari chog'ishtiriladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida modallik ko'proq grammatiklashtirilgan va yordamchi fe'l tizimi ichida ixcham kodlanadi, o'zbek tilida esa modal ma'no ko'pincha leksik-semantik vositalar va analitik predikatsiya orqali tarqalgan, ammo ma'nodagi differensiallik kontekst, intonatsiya va pragmatik strategiyalar bilan boyitiladi.

Kalit so'zlar modallik, modal fe'llar, chog'ishtirma semantika, epistemik modallik, deontik modallik, dinamik modallik, zaruriyat, imkoniyat, analitik konstruksiya, pragmatika.

KIRISH

Modallik til tizimining eng markaziy, shu bilan birga eng murakkab qatlamlaridan biridir: u gapning "borliq haqidagi" mazmunidan tashqari, so'zlovchining bahosi, ishonch darajasi, majburiyat talabi, ruxsat, imkoniyat yoki odobiy yumshatish kabi munosabatlarni kodlaydi. Modallikni anglash nafaqat grammatik tavsif uchun, balki tarjima amaliyoti, avtomatik tarjima va matn tahlili, nutq madaniyati, shuningdek akademik muloqotda dalillilikni to'g'ri ifodalash uchun ham zarur. Ingliz tilida modal yordamchi fe'llar modallikning yadro vositalari sifatida juda yuqori chastotada qo'llanadi; o'zbek tilida esa "modal fe'l" termini ko'pincha ingliz tilidagi kabi yopiq yordamchi paradigma ma'nosida emas, balki modal ma'noli so'zlar va analitik konstruksiyalarni ham qamrab olgan kengroq tushuncha sifatida ishlatiladi. O'zbek

tilshunosligida modallik ko‘makchi fe‘llar guruhi, modal so‘zlar va mayl kategoriyasi kesishgan nuqtada ko‘riladi, bu esa tipologik jihatdan qiziqarli holatdir.

Dolzarblik

So‘nggi yillarda til texnologiyalarida (korpus lingvistika, avtomatik tarjima, chat-botlar) modallikni to‘g‘ri aniqlash va ekvivalent ko‘chirish muammosi keskinlashdi: modal birliklarning xato talqini nutqning qat‘iyligi yoki ehtiyotkorligini noto‘g‘ri beradi, bu esa huquqiy, tibbiy, akademik matnlarda semantik xatoga olib kelishi mumkin. Ikkinchi tomondan, ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasida modal ma‘noni ifodalash strategiyalari turlicha bo‘lgani sababli o‘qitish jarayonida ham “so‘zma-so‘z ekvivalent” yondashuvi ko‘pincha samara bermaydi. Masalan, ingliz tilidagi must ba‘zan “kerak” (zaruriyat) bilan, ba‘zan esa “shunday bo‘lsa kerak” (epistemik xulosa) bilan beriladi; could esa o‘tgan zamon shakli sifatida emas, muloyim so‘rov yoki ehtimollik indikatori sifatida ko‘rinishi mumkin. Ushbu nozikliklar izchil tavsiflanmasa, o‘quvchi ham, tarjimon ham modal “rang”ni yo‘qotadi.

Yangilik

Maqolaning yangiligi shundaki, u modallikni faqat “modal fe‘l”lar ro‘yxati yoki mayl shakllari bilan cheklamaydi; aksincha, ingliz tilidagi yordamchi modal fe‘llarning semantik yadrosini (imkoniyat/zaruriyat) o‘zbek tilidagi analitik predikatsiyalar, modal so‘zlar va mayl shakllari bilan bir “funktional-semantik maydon” sifatida bog‘laydi. Shuningdek, chog‘ishtirishda uchta o‘lchov birgalikda qo‘llanadi: (1) modal kuch (zaruriyat vs imkoniyat), (2) modal tur (epistemik/deontik/dinamik), (3) pragmatik yumshatish (politeness/hedging) darajasi. Bu uch o‘lchovli model, modallikni nafaqat qoidaviy, balki real nutqdagi kommunikativ vazifa bilan ham izohlashga imkon beradi.

Nazariy asos

Semantikada modallik odatda imkoniyat va zaruriyat operatorlari atrofida tushuntiriladi; modal birliklarning turli “soyalari” (epistemik, deontik va boshqalar) esa kontekstda aktual bo‘ladigan fon parametrlariga bog‘lanadi. Shu yondashuv modallikning “ko‘p ma‘noliligi”ni tasodifiy polisemiya emas, balki kontekstga sezgir semantik skelet sifatida ko‘rishga undaydi. Ingliz grammatik tavsiflarida modal yordamchilar maxsus sintaktik xususiyatlari bilan ajralib turadi (do-support talab qilmasligi, infinitiv bilan kelishi, shaxs-son qo‘shimchasi olmasligi va h.k.), bu esa ularning grammatiklashgan tabiatini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida esa modallik ko‘pincha analitik predikatlar tarkibida (fe‘lning harakat nomi + kerak/mumkin/shart) yoki shart/istak/buyruq mayli orqali yuzaga chiqadi; shu bilan birga ayrim tadqiqotlar o‘zbek tilida

ingliz tilidagidek “modal fe’l”lar paradigmasi yo‘qligini, modal ma’no boshqa vositalar bilan qoplanishini ta’kidlaydi.

Tadqiqot savollari va vazifalar

Tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi: (1) ingliz tilidagi modal yordamchi fe’llar semantik yadrosi qaysi parametrlarda aniqlanadi va u qachon epistemik, qachon deontik talqinga o’tadi? (2) o‘zbek tilida shu modal ma’nolar qaysi grammatik-leksik vositalar bilan kodlanadi va ular qanday cheklovlarga ega? (3) ikki tilda inkor, zamon va shaxs kategoriyalari modallikka qanday ta’sir ko‘rsatadi? (4) muloyimlik, ehtiyotkorlik va dalillilik kabi pragmatik effektlar modallik orqali qanday quriladi? Ushbu savollar asosida vazifalar belgilandi: terminologiyani aniqlashtirish; asosiy modal birliklarni guruhlash; tipik kontekstlar bo‘yicha ekvivalentlikni tekshirish; va o‘qitish-tarjima amaliyoti uchun xulosalar chiqarish.

METODOLOGIYA

Tadqiqot chog‘ishtirma-typologik, funksional-semantik va pragmatik tahlil usullariga tayanadi. Birinchi bosqichda ingliz tilidagi modal yordamchi fe’llar “yadro” va “periferiya” tamoyili bo‘yicha ajratildi: yadroga can/could, may/might, must, shall/should, will/would kiritildi; periferiya esa yarim-modal konstruktsiyalar (have to, be able to, be going to, be supposed to) bilan ifodalandi. Ikkinchi bosqichda o‘zbek tilida modallikni beruvchi vositalar uch guruhga ajratildi: (A) modal so‘zlar: kerak, lozim, zarur, shart, mumkin, ehtimol, balki; (B) analitik predikatsiyalar: ...ishi kerak/mumkin, ...sa bo‘ladi/kerak, ...ishni xohlaydi, ...ishga majbur; (C) mayl shakllari va morfologik ko‘rsatkichlar: buyruq-istak (-sin, -ay/-ey), shart (-sa), ehtimoliylikni kuchaytiruvchi yoki yumshatuvchi kirish so‘zlar va partikllar.

Material tanlash mezonlari

Tahlil uchun misollar ikki manbadan olindi: (1) zamonaviy ingliz tilidagi ommabop ilmiy va publitsistik matnlardan olingan tipik modal konstruktsiyalar; (2) zamonaviy o‘zbek tilidagi rasmiy, publitsistik va og‘zaki nutqqa xos konstruktsiyalar. Misollar “qoidani ko‘rsatish” uchun emas, balki “kontekstda ma’no qanday o‘zgaradi” degan savolni ochish uchun tanlandi. Har bir misolda modal birlikning (i) modal kuchi (imkoniyat/zaruriyat), (ii) modal turi (epistemik/deontik/dinamik), (iii) pragmatik vazifasi (buyruq, maslahat, ehtiyotkor taxmin, ruxsat so‘rashi, qoidaviy majburiyat) belgilandi.

Analitik protsedura

Har bir modal birlik uchun uch bosqichli tahlil qilindi. Birinchi bosqich: semantik minimalizm - modal fe’lning eng “skelet” ma’nosi ajratiladi (masalan, must - zaruriyat; may -

imkoniyat). Ikkinchi bosqich: kontekstual differensiallash - episteme (bilim), norma (qonun/qoidalar), imkoniyat (qobiliyat/zarurat) kabi fon parametrlaridan qaysi biri aktiv ekanligi aniqlanadi. Uchinchi bosqich: pragmatik xaritalash - so'zlovchi niyati (buyruqmi, maslahatmi, muloyim iltimosmi) va tinglovchining ijtimoiy maqomi/munosabatiga ko'ra modal shaklning "yumshatuvchi" yoki "kuchaytiruvchi" roli baholanadi.

Cheklovlar

Tadqiqot keng ko'lamli korpus statistikasi emas, balki chog'ishtirma-semantik xaritalashga yo'naltirilgan. Shuning uchun natijalar "eng tipik" tendensiyalarni tasvirlaydi; dialektal farqlar, poetik til va tarixiy qatlam alohida maxsus tadqiqot mavzusi sifatida qoldiriladi.

NATIJARAR

Ingliz va o'zbek tillarida modallik ifodalanishining umumiy kartinasi uchta katta farqni ko'rsatdi. Birinchidan, ingliz tilida modallik ko'proq grammatiklashgan: modal yordamchi fe'l gapning predikativ markaziga juda yaqin turadi va ko'pincha bitta leksik element bilan katta pragmatik yukni ko'taradi. O'zbek tilida esa modallik ko'pincha analitik predikat tarkibida tarqalgan: harakat nomi (...ish) + modal so'z (kerak/mumkin/shart) + ba'zan kopula yoki bog'lovchi elementlar bilan quriladi. Ikkinchidan, ingliz tilidagi bir modal fe'l ko'pincha bir necha modal turga o'tishi mumkin (must - deontik ham, epistemik ham), o'zbek tilida esa bu ko'proq alohida leksik tanlov bilan ajraladi (majburiyat - shart/kerak; taxmin - kerak shekilli, ehtimol). Uchinchidan, pragmatik yumshatish ingliz tilida ko'pincha modal fe'lning "pastlashuvi" (can -> could, will -> would) orqali, o'zbek tilida esa kirish so'zlar, izohlovchi birliklar va shartli-analitik qurilmalar orqali yuzaga chiqadi.

1. Modal kuch: imkoniyat va zaruriyat

Ingliz tilida possibility modalligi ko'pincha can/may bilan, necessity modalligi must bilan (yoki periferiyada have to bilan) ifodalanadi. O'zbek tilida imkoniyat "mumkin", "bo'ladi", "imkon bor" kabi birliklar bilan, zaruriyat esa "kerak/lozim/shart/zarur" bilan beriladi. Biroq ekvivalentlik doim ham to'g'ri chiziqli emas. Masalan, can ko'pincha qobiliyatni bildiradi: I can swim - Men suza olaman. Bu yerda o'zbekcha "-a ol-" qobiliyat modalligini morfologik-analitik usulda kodlaydi. May esa ruxsat yoki ehtimollikni bildirishi mumkin: You may leave now - Hozir ketishingiz mumkin (ruxsat). He may be at home - U uyda bo'lishi mumkin (taxmin). O'zbekchada ruxsat va taxmin ko'pincha bir xil "mumkin" bilan beriladi, ammo kontekst (intonatsiya, adresat) ma'noni farqlaydi.

2. Modal tur: epistemik, deontik, dinamik

Epistemik modallik so'zlovchining bilimi va ishonch darajasini kodlaydi: She must be tired - U charchagan bo'lsa kerak. Bu yerda must "majburiyat" emas, kuchli xulosa (inference). O'zbekchada bunday ma'no ko'pincha "kerak", "bo'lsa kerak", "shekilli" bilan ifodalanadi. Deontik modallik norma va majburiyatni bildiradi: You must submit the form - Arizani topshirishingiz shart/kerak. Dinamik modallik esa sub'ektning ichki qobiliyati yoki tashqi sharoitlarini bildiradi: He can lift 50 kg - U 50 kg ko'tara oladi; We can't park here - Bu yerda mashina qo'yib bo'lmaydi (bu yerda "bo'lmaydi" sharoit cheklovi).

3. Inkori bilan o'zaro ta'sir

Ingliz tilida inkor modal ma'noni qayta taqsimlashi mumkin: mustn't odatda "taqiqlash" (prohibition), don't have to esa "zarur emas" (lack of necessity) bildiradi. O'zbek tilida ham "kerak emas" (zarur emas) va "mumkin emas/bo'lmaydi" (taqiqlash) farqlari mavjud, biroq ingliz tilidagi formal oppozitsiya (mustn't vs don't have to) o'zbekchada ko'proq leksik tanlov bilan ifodalanadi. Bu farq tarjimada juda muhim: You mustn't go - Borishingiz mumkin emas / bormang (taqiqlash). You don't have to go - Borishingiz shart emas / bormasangiz ham bo'ladi (zarur emas).

4. Zamon va "orqaga siljitish"

Ingliz tilida could, might, would ko'pincha real o'tgan zamoni emas, "modal masofa"ni bildiradi: Could you open the window? - Derazani ochib bera olasizmi? Bu yerda could muloyimlik, masofa yaratadi; o'zbekchada esa "-a olasizmi" va "bera olasizmi" bilan birga "iltimos" yoki ohang muloyimlikni beradi. Shuningdek, would taxmin va odat ma'nolarini ham bildirishi mumkin: He would often visit us - U tez-tez biznikiga kelib turardi. O'zbekchada odat ma'nosi "kelib turardi" kabi aspektual konstruktsiyalar bilan beriladi.

5. "Zaif modal" va "kuchli modal" o'rtasidagi gradatsiya

Ingliz tilida must (kuchli zaruriyat) va should/ought to (maslahat, normativ kutilma) o'rtasida gradatsiya bor. O'zbekchada ham "shart" (qattiq talab), "kerak/lozim" (zaruriyat), "ma'qul", "yaxshi bo'lardi", "tavsiya etiladi" (yumshoq maslahat) kabi darajalanish mavjud. Natija shuni ko'rsatdiki, o'zbek tili gradatsiyani ko'proq leksik va stilistik vositalar bilan quradi, ingliz tili esa ko'proq modal yordamchilar va ularning kombinatsiyasi bilan.

MUHOKAMA

Natijalarni izohlashda ikki nazariy nuqta muhim. Birinchisi, modallikning semantik "skeleti" juda ixcham: ko'p hollarda u imkoniyat yoki zaruriyat operatori sifatida tasvirlanadi; qolgan "shadalar" kontekst orqali keladi. Ikkinchisi, modal birliklarning grammatiklashuv

darajasi tilning tipologik xususiyatlari bilan bog'liq: ingliz tilida yordamchi fe'l tizimi kuchli bo'lgani uchun modallik predikativ markazga "yopishgan", o'zbek tilida esa agglutinativ morfologiya va analitik predikatsiya imkoniyatlari modallikning tarqoq, ammo moslashuvchan ifodalanishiga yo'l ochadi.

1. Ingliz tilidagi must: deontik va epistemik "ikkiyuzlilik"

Must modal fe'li chog'ishtirma tahlilda eng "muammoli" birliklardan biridir. Deontik must buyruq yoki qat'iy qoida beradi: Students must wear ID cards - Talabalar ID kartani taqishi shart. Epistemik must esa dalillardan kelib chiqadigan kuchli xulosani bildiradi: The lights are off; they must be asleep - Chiroqlar o'chgan; ular uxlayotgan bo'lsa kerak. O'zbek tilida ikkala ma'no ko'pincha ikki xil konstruktsiya bilan ajraladi: "shart/kerak" (deontik) va "bo'lsa kerak/shekill(i)" (epistemik). Bu holat o'zbek tilida ma'nolarni "leksik ajratish" strategiyasi kuchli ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'zbekchadagi "kerak" ham ba'zan epistemik tus olishi mumkin ("u kelgan bo'lsa kerak"), ya'ni tilda to'liq ajralish emas, "tendensial ajralish" mavjud.

2. May/might va "ehtiyotkor taxmin"

Ingliz tilida may/might epistemik imkoniyatni bildiradi: It may rain - Yomg'ir yog'ishi mumkin. Might ko'pincha kuchsizroq ishonch yoki ehtiyotkorlik beradi. O'zbekchada "mumkin" asosiy ekvivalent bo'lsa-da, ishonch darajasi "balki", "ehtimol", "shekilli", "ko'rinadi" kabi birliklar bilan gradatsiyalanadi. Bu yerda o'zbek tili, ayniqsa akademik matnda, ehtiyotkorlikni (hedging) kirish so'zlar orqali nozik boshqarishi bilan ajralib turadi.

3. Can/could: qobiliyat, ruxsat, imkoniyat va ijtimoiy masofa

Can ko'p funksiyali: (a) qobiliyat: She can speak French - U fransuzcha gapira oladi; (b) ruxsat: Can I leave? - Ketsam bo'ladimi?; (c) sharoit imkoniyati: You can buy tickets online - Chiptani onlayn sotib olishingiz mumkin. O'zbek tilida bu uch ma'no mos ravishda "-a ol-" (qobiliyat), "bo'ladimi/mumkinmi" (ruxsat), "mumkin/bo'ladi" (imkoniyat) bilan kodlanadi. Could esa ko'pincha muloyim so'rovda ishlatiladi: Could you help me? - Yordam bera olasizmi? Bu yerda grammatik o'tgan zamon emas, pragmatik yumshatish markazda. O'zbekchada yumshatish ko'proq "iltimos", "marhamat", "bo'ladimi" kabi qo'shimcha birliklar va ohang orqali beriladi.

4. Should va normativlik: maslahat, kutilma, ehtimol

Should ingliz tilida (a) maslahat: You should rest - Dam olishingiz kerak (yaxshisi); (b) normativ kutilma: The package should arrive tomorrow - Paket ertaga yetib kelishi kerak

(kutilmoqda); (c) ba'zan shartli/ta'kidli konstruktsiyalarda formallik beradi. O'zbekchada maslahat "yaxshi bo'ladi", "ma'qul", "tavsiya etiladi", "kerak" kabi birliklar bilan, kutilma esa "kerak", "bo'lsa kerak" yoki "kutilmoqda" bilan beriladi. Demak, shouldning turli funksiyalari o'zbekchada ko'pincha turli vositalarga taqsimlanadi.

5. Inkorning semantik "ko'chishi": mustn't vs needn't

Ingliz tilida mustn't taqiqlash, needn't zarur emaslik bildiradi. O'zbekchada "mumkin emas/bo'lmaydi" va "kerak emas/shart emas" oppozitsiyasi mavjud, biroq mustn't va don't have to kabi rasmiy ajralishlar tarjimada ehtiyotkorlik talab qiladi. Ayniqsa, rasmiy hujjatlarda "majburiy" (must) va "tavsiya" (should) hamda "taqiqlangan" (mustn't) va "shart emas" (don't have to) farqlari aniq ifodalanishi lozim.

6. O'zbek tilidagi analitik modallikning moslashuvchanligi

O'zbek tilida harakat nomi + modal so'z konstruktsiyasi juda produktiv: "kelishim kerak", "borish mumkin", "ko'rish shart", "o'qish lozim". Bu konstruktsiya shaxs-sonni fe'ning harakat nomi emas, egalik ko'rsatkichi (kelishim) orqali bog'laydi va modal so'z semantik yadro bo'lib qoladi. Bunday qurilish ingliz tilidagi modal yordamchilarga qiyosda semantik shaffoflik beradi: "kerak" doim zaruriyat, "mumkin" doim imkoniyat markazida turadi. Shu shaffoflik epistemik ko'chishlarni ham cheklaydi, biroq pragmatik tahlil shuni ko'rsatadiki, ohang va qo'shimcha birliklar ("shekilli", "deyman", "ko'rinadi") orqali o'zbek tili epistemik nozikliklarni yetarlicha kompensatsiya qiladi.

7. O'qitish va tarjima uchun implikatsiyalar

Chog'ishtirma natijalar til o'qitishda uchta amaliy qoidani tavsiya qiladi. Birinchi qoida: modal fe'lni "bitta so'z" bilan tarjima qilish emas, modal turini aniqlab tarjima qilish kerak (must = majburiyatmi yoki xulosami?). Ikkinchi qoida: muloyimlikni faqat "could = o'tgan zamon" deb tushuntirmaslik, balki "modal masofa" sifatida ko'rsatish zarur. Uchinchi qoida: inkorli modallarni alohida blokda o'rgatish, chunki zarur emaslik va taqiqlash ikki tilda turlicha kodlanadi. Shuningdek, avtomatik tarjima tizimlari uchun ham shu uch qoidaga yaqin "qaror daraxti" ishlab chiqish mumkin: (1) modal kuch, (2) modal tur, (3) pragmatik vazifa.

XULOSA

Maqola ingliz va o'zbek tillarida modallikning ifodalanish usullarini chog'ishtirma-semantik tahlil qildi va uchta asosiy xulosaga keldi. Birinchidan, ingliz tilida modallik grammatiklashgan yordamchi fe'llar orqali ixcham kodlanadi, o'zbek tilida esa modallik ko'proq leksik-semantik vositalar, mayl shakllari va analitik predikatsiyalar orqali tarqalgan

holda ifodalanadi. Ikkinchidan, ingliz tilidagi modal fe'llarning ko'p funksiyaliligi (xususan must, should, can) o'zbek tilida ko'pincha bir nechta alohida konstruktsiyalarga "taqsimlanadi", bu tarjima va o'qitishda ma'no ajratishni talab qiladi. Uchinchidan, pragmatik yumshatish ingliz tilida ko'pincha modal fe'lning formal variantlari (could, would, might) bilan, o'zbek tilida esa kirish so'zlar, ohang va qo'shimcha izohlovchi birliklar orqali ta'minlanadi. Kelgusida korpus asosidagi chastota tahlillari, dialektal va uslubiy qatlamlar bo'yicha tekshiruvlar hamda o'quv materiallari uchun "modal xarita" yaratish tadqiqotning tabiiy davomidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Palmer, F. R. Mood and Modality. 2-nashr. Cambridge University Press, 2001.
2. Huddleston, R.; Pullum, G. K. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press, 2002.
3. Kratzer, A. Modality. In: Semantics: An International Handbook of Contemporary Research. 1991.
4. Bybee, J.; Perkins, R.; Pagliuca, W. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. University of Chicago Press, 1994.
5. Coates, J. The Semantics of the Modal Auxiliaries. Croom Helm, 1983.
6. Quirk, R.; Greenbaum, S.; Leech, G.; Svartvik, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman, 1985.